

XURSHID DO‘STMUHAMMAD ASARLARIDA ESTETIK VA ADABIY DUNYOQARASH

Ubaydullaeva Gulruh G‘ayratovna,
Qarshi Davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
gul1888@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18781845>

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri Xurshid Do‘stmuhammadning adabiy estetik qarashlari tadqiq etilgan. Yozuvchining "Shabada" va "Qichqiriq" hikoyalari matnlari tahlili asosida uning badiiy dunyoqarashi, falsafiy konsepsiyalari va estetik mezonlari aniqlangan. Tadqiqotda yozuvchining insoniy munosabatlar, milliy qadriyatlar, tabiiy va g‘ayritabiiy unsurlarni badiylashtirishdagi o‘ziga xos uslubi ko‘rib chiqilgan. Tahlil natijasida Xurshid Do‘stmuhammadning psixologik realizm va milliy simbolizm elementlarini sintez qiluvchi adabiy yo‘nalishi aniqlanib, uning zamonaviy o‘zbek nasrida tutgan o‘rni belgilangan.

Kalit so‘zlar: Xurshid Do‘stmuhammad, adabiy estetika, zamonaviy o‘zbek nasri, psixologik realizm, milliy qadriyatlar, badiiy uslub, simbolizm, tabiiy va g‘ayritabiiy unsurlar.

Аннотация. В данной статье исследуются литературно-эстетические взгляды Хуршида Дустмухаммада, одного из выдающихся представителей современной узбекской литературы. На основе анализа текстов рассказов писателя «Шаблада» и «Кичкирик» определены его художественное мировоззрение, философские концепции и эстетические критерии. В исследовании рассмотрен своеобразный стиль писателя в художественном отображении человеческих отношений, национальных ценностей, естественных и сверхъестественных элементов. В результате анализа определено литературное направление Хуршида Дустмухаммада, синтезирующее элементы психологического реализма и национального символизма, и установлено его место в современной узбекской прозе.

Ключевые слова: Хуршид Дустмухаммад, литературная эстетика, современная узбекская проза, психологический реализм, национальные ценности, художественный стиль, символизм, естественные и сверхъестественные элементы.

Abstract. This article examines the literary and aesthetic views of Khurshid Dustmukhammad, one of the prominent representatives of contemporary Uzbek literature. Based on the textual analysis of the writer's stories "Shabada" and "Qichqiriq," his artistic worldview, philosophical concepts, and aesthetic criteria have been identified. The study explores the writer's distinctive style in the artistic representation of human relationships, national values, and natural and supernatural elements. As a result of the analysis, Khurshid Dustmukhammad's literary direction, which synthesizes elements of psychological realism and national symbolism, has been determined, and his place in contemporary Uzbek prose has been established.

Keywords: Khurshid Dustmukhammad, literary aesthetics, contemporary Uzbek prose, psychological realism, national values, artistic style, symbolism, natural and supernatural elements.

Kirish. Zamonaviy o‘zbek adabiyoti XX asr oxiri va XXI asr boshida o‘ziga xos estetik yo‘nalishlar va badiiy izlanishlar bilan boyib bormoqda. Bu jarayonda milliy adabiyotimizning an'anaviy qadriyatlarini zamonaviy badiiy shakllarda ifoda eta oladigan yozuvchilar alohida ahamiyat kasb etadi. Xurshid Do‘stmuhammad ham ana shunday ijodkorlardan biri bo‘lib, uning asarlari o‘zbek nasrida psixologik chuqurlik, falsafiy mushohada va milliy koloritning uyg‘unligi bilan ajralib turadi [1]. Yozuvchining adabiy estetikasi milliy adabiyotimizning o‘tmish an'analari bilan zamonaviy dunyoqarashni

sintez qilishga asoslangan bo'lib, bu uning asarlariga o'ziga xos rang-barang va chuqurlik bag'ishlaydi.

Tadqiqotning maqsadi Xurshid Do'stmuhammadning adabiy estetik qarashlarini uning "Shabada" va "Qichqiriq" hikoyalari matni tahlili orqali aniqlash, yozuvchining badiiy dunyoqarashi va estetik mezonlarini sistemali ravishda o'rganishdan iborat. Bu maqolada yozuvchining insoniy munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, an'anaviy e'tiqodlar va zamonaviy hayot tarzlari o'rtasidagi ziddiyatlarni badiiylashtirish usullari, shuningdek tabiiy va g'ayritabiiy unsurlarni adabiy matnda qo'llash texnikasi tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalarining ahamiyati zamonaviy o'zbek nasrshunosligida yozuvchining o'rnini belgilash va uning ijodiy metodini ilmiy asoslash bilan bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'zbek adabiyotshunosligi fani zamonaviy nasrning rivojlanish yo'llari va estetik xususiyatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratib kelmoqda. N. Karimov o'z tadqiqotlarida zamonaviy hikoyanavislik san'atining psixologik va ijtimoiy jihatlarini tahlil qilib, hikoya janrining zamonaviy shakllanish jarayonlarini ko'rsatib beradi [2]. Shuningdek, A. Rasulov milliy adabiyotda an'anaviy va zamonaviy estetik yo'nalishlarning o'zaro ta'sirini tadqiq etgan bo'lib, bu masala Xurshid Do'stmuhammad ijodini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Rus adabiyotshunosi V. Xalizev badiiy adabiyotda psixologizmning turli ko'rinishlari va ularning estetik ahamiyatini tahlil qilgan bo'lib, uning nazariy qarashi zamonaviy nasrni o'rganishda muhim manba hisoblanadi [4].

G'arbiy adabiyotshunoslikda estetika nazariyasi bo'yicha T. Eagleton va R. Wellek kabi olimlarning asarlari adabiy estetikani tushunish uchun nazariy asos yaratadi [5, 6]. Ular badiiy asarning shakl va mazmun birligini, estetik ta'sir mexanizmlarini va adabiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tahlil qilganlar. O'zbek adabiyotida simbolizm va realizm o'zaro ta'sirini o'rgangan M. Qodirov zamonaviy nasrda ramziy obrazlar sistemasi va ularning milliy kontekstdagi o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib bergan [7]. Xurshid Do'stmuhammad ijodi bo'yicha maxsus tadqiqotlar hali ham cheklangan bo'lib, yozuvchining adabiy estetikasini kompleks o'rganish zarurati mavjud. B. Nazarovning zamonaviy o'zbek nasri haqidagi tadqiqotlari hikoya janrining imkoniyatlari va estetik mezonlarini aniqlashga qaratilgan [8]. Shuningdek, folklor va adabiyot munosabatlari masalasida I. Hotamovning ishlari milliy estetikaning ildizlarini tushunishga yordam beradi [9]. Xorijiy adabiyotshunos J. Culler adabiy matn tahlili metodologiyasi bo'yicha fundamental asarlar yaratgan bo'lib, uning strukturalist yondashuvlari matn ichki tuzilmasini o'rganishda qo'llaniladi [10].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek nasrida psixologik realizm va milliy simbolizm sintezi muhim yo'nalish bo'lib, Xurshid Do'stmuhammad ijodi bu jarayonning yorqin namunasi hisoblanadi. Biroq yozuvchining adabiy estetikasi hali ham maxsus tadqiqot obyekti sifatida to'liq o'rganilmagan va sistemali tahlilga muhtoj.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda adabiy matn tahlilining bir necha usullarini uyg'unlashtiruvchi kompleks metodologiya qo'llanildi. Asosiy metod sifatida tekstologik tahlil usuli tanlab olindi, bu hikoya matnlarining tuzilishi, til xususiyatlari, obrazlar sistemasi va badiiy vositalarni chuqur o'rganishga imkon beradi. Tahlil jarayonida komparativ usuldan ham foydalanib, yozuvchining ikki xil hikoyasidagi estetik yondashuvlar qiyosiy o'rganildi. Matn ichki tuzilmasini o'rganishda strukturalist tahlil elementi qo'llanildi, bu asarning kompozitsion qurilishi, syujet rivojlanishi va ramziy unsurlarni tizimli tadqiq etishga xizmat qildi.

Psixologik tahlil usuli asarlardagi qahramonlar ruhiy holati, ularning motivatsiyasi va ichki ziddiyatlarini tushunishda qo'llanildi. Kulturologik yondashuv milliy e'tiqodlar, an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy hayot tarzining adabiy matndagi aks etishini o'rganish imkonini berdi. Tahlil jarayonida yozuvchining til va uslub xususiyatlari, metafora va simvol tizimi, tabiiy va g'ayritabiiy unsurlarni badiiylashtirishdagi individual usuli diqqat markazida bo'ldi. Tadqiqot empirik materiallari sifatida "Shabada" va "Qichqiriq" hikoyalarining to'liq matnlari olingan bo'lib, bu asarlar yozuvchining adabiy estetikasini to'liq ifodalovchi namunalar hisoblanadi. Metodologik yondashuv nazariy adabiyotshunoslik tamoyillariga asoslanib, matn tahlilida obyektivlik va ilmiy asoslanganlikni ta'minladi.

Tahlil va natijalar. Xurshid Do'stmuhammadning adabiy estetikasini tahlil qilishda "Shabada" hikoyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asarda yozuvchi oilaviy munosabatlar, an'anaviy qadriyatlar va zamonaviy hayot tarzlarini o'rtasidagi ziddiyatlarni chuqur psixologik tahlil bilan taqdim etadi. Hikoyaning bosh qahramoni Komron nikoh muqaddasligi va shaxsiy his-tuyg'ulari o'rtasida qiyin tanlov oldida turadi. Yozuvchi bu ichki ziddiyatni nafaqat ijtimoiy-psixologik, balki falsafiy va hatto mistik kontekstda ham ko'rib chiqadi. Mirsaiyid tog'aning "bir oilaning buzilishi arshni larzaga keltiradi" degan gapini an'anaviy dunyoqarashning ramziy ifodasiga aylanadi. Bu yerda yozuvchining estetik qarashlarida kosmik va kishilik o'rtasidagi munosabatlar milliy falsafiy tushunchalar orqali ifodalanadi [1, 3].

Komron va Nozik o'rtasidagi his-tuyg'ularni tasvirlashda yozuvchi romantik va psixologik realizm unsurlarini uyg'unlashtiradi. Zinapoyada uchrashish sahnasi intensiv psixologik tasvir orqali beriladi va o'quvchiga qahramonlarning ichki dunyosiga chuqur kirib borishga imkon beradi. Yozuvchining til xususiyatlari shundaki, u tashqi hodisalarni ichki his-tuyg'ular prizmasidan ko'rsatadi. "Komronning boshi aylanib ketdi, boshidan oyoqlarining uchi tomon yoki oyog'ining uchidan boshi tomon allaqanday to'lqin shuvillab o'tdi" kabi ta'sirchan tasvirlar qahramonning ruhiy holatini bevosita ifoda etadi. Bu yozuvchining psixologik realizm an'alarini davom ettirishini va o'z badiiy uslubini yaratishini ko'rsatadi [2, 4].

Hikoyada g'ayritabiiy unsurlar muhim rol o'ynaydi. Yangi uyda paydo bo'layotgan sirli hodisalar, qora sharpa ko'rinishi, o'z-o'zidan yonib ketgan choy qaynatkich, tunda

sodir bo'ladigan noaniq tovushlar an'anaviy e'tiqodlar va zamonaviy skeptitsizm o'rtasidagi keskin ziddiyatni yaratadi. Yozuvchining estetik qarashi shundaki, u bu g'ayritabiiy unsurlarni na tasdiqlaydi, na rad etadi, balki ularni qahramonlarning ruhiy holatining ramziy ifodalari sifatida qo'llaydi. Nozikoyning homilasini tushirishi, uning doimo qo'rquv ichida yasashi, Musharrafning tunda qora sharpani ko'rishi oilada yuzaga kelgan ruhiy inqirozning ko'rinishi bo'ladi. Bu yozuvchining milliy simvolizm an'alarini zamonaviy psixologik tahlil bilan birlashtirish usuli hisoblanadi [7, 9].

Hikoyaning kompozitsiyasi ham yozuvchining estetik qarashlarini ochib beradi. Voqealar ketma-ketligi chiziqli emas, balki turli nuqtai nazarlardan, turli vaqt kesimlarida beriladi. Bu postmodernistik adabiyot texnikasiga o'xshash bo'lsa-da, Xurshid Do'stmuhammad bu usulni milliy kontekstda qo'llaydi. Hikoyaning oxiri fojiali bo'lib, Rahima ayaning vafoti va oila parchalanishi kabi dramali hodisalar bilan yakunlanadi. Yong'in sahnasi ramziy ma'noga ega bo'lib, nafaqat moddiy boylikning, balki ma'naviy qadriyatlarining vayron bo'lishini anglatadi. Yozuvchining estetik qarashi shundaki, u axloqiy tanlovning oqibatlarini hech qanday yumshatishlarsiz ochiq ko'rsatadi va o'quvchiga mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatini beradi [3, 8].

"Qichqiriq" hikoyasi yozuvchining adabiy estetikasining boshqa jihatlarini ochib beradi. Bu asarda tabiiy unsur, ya'ni Qichqiriq daryosi, hikoyaning markaziy ramziga aylanadi. Sultonning daryoga tushib g'arq bo'lgan kelinchakning jasadini topishga urinishi nafaqat fizik, balki ma'naviy kurash sifatida tasvirlanadi. Yozuvchi tabiat va insonning munosabatlarini falsafiy chuqurlikda talqin qiladi. Daryoning "serg'uluv fe'li", uning "telba girdob komasi" nafaqat tabiiy xavf, balki hayotning o'zi, taqdir va insonning zaif pozitsiyasining ramzidir. Sultonning daryoni tushunishga, u bilan "til topishishga" urinishi insonning tabiat va taqdir bilan kurashidagi doimo mavjud tragik holatni ifodalaydi [5, 6].

Yozuvchining til va uslub xususiyatlari "Qichqiriq" hikoyasida yanada yorqin namoyon bo'ladi. Tabiiy hodisalarni tasvirlashda yozuvchi boy metaforik tildan foydalanadi va lirik nasrga xos bo'lgan she'riy ifodalar qo'llaydi. "Suvning sehrli jildirshildiri", "to'liqinning vazmin va sokinligi ko'rar ko'zni aldashi" kabi ifodalar nafaqat tasviriy, balki falsafiy ma'noga ham ega. Daryoning suvi orqali yozuvchi hayot oqimining o'zgaruvchanligini, uning aldamchi tinchligi va yashirin xavfini ko'rsatadi. Sultonning ichki monologlari va psixologik holatining o'zgarishi kuzatuvchan va ta'sirchan tarzda beriladi. Yozuvchining estetik qarashi shundaki, u qahramonning fizik va ruhiy holatlarini ajratib bo'lmas birlkda tasvirlaydi [2, 4].

Hikoyada g'ayritabiiy unsurlar ham mavjud, lekin ular "Shabada"dagidan farqli tarzda qo'llaniladi. Sultonning suvda rangli baliqlarni ko'rishi, oyog'ining ostidan uni ko'tarib turuvchi sirli jonivorni sezishi real va g'ayrereal chegarasini yo'qotadi. Yozuvchi bu hodisalarni qahramonning hallyutsiyasi yoki mistik tajriba sifatidami ko'rsatadi, ochiq qoldiradi. Bu noaniqlik yozuvchining estetik tamoyillaridan biri bo'lib, u o'quvchiga fikr yuritish va tushunish erkinligini beradi. Hikoyaning oxiri ham ochiq bo'lib, Sultonning

tirik qolishi yoki g'arq bo'lishi aniq aytilmaydi. Bu zamonaviy nasrga xos bo'lgan ochiq finale yozuvchining adabiy estetikasining muhim elementi hisoblanadi [7, 10].

Ikki hikoyani qiyosiy tahlil qilish Xurshid Do'stmuhammadning estetik qarashlarining umumiy xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Birinchidan, yozuvchi insonning ichki dunyosini ochishda psixologik chuqurlikka e'tibor beradi va qahramonlarning motivatsiyasini ko'p qirrali tarzda ko'rsatadi. Ikkinchidan, milliy qadriyatlar va zamonaviy hayot tarzlari o'rtasidagi ziddiyatlar uning asarlarining doimiy temasini tashkil etadi. Uchinchidan, g'ayritabiiy va ramziy unsurlar yozuvchining badiiy dunyosining ajralmas qismi bo'lib, ular asarga chuqurlik va ko'p ma'nolilik bag'ishlaydi. To'rtinchidan, yozuvchining til xususiyatlari boy metaforik ifodalar, lirik ta'sirlar va psixologik monologlarni uyg'unlashtiruvchi individual uslub yaratadi [1, 3, 8].

Xurshid Do'stmuhammadning adabiy estetikasi o'zbek nasri an'alarini davom ettirish va zamonaviy badiiy izlanishlar sintezi sifatida baholanishi mumkin. Yozuvchi Abdulla Qodiriy va O'tkir Hoshimov kabi klassik nasrchilardan meros olgan psixologik realizm va milliy kolorit unsurlarini zamonaviy badiiy shakllarda taqdim etadi. Shu bilan birga, u postmodernistik adabiyotga xos bo'lgan ochiq finale, ko'p qatlamli ramzlar va noaniq chegaralarni ham o'z ijodida qo'llaydi. Bu yozuvchining o'zbek adabiyotini dunyo adabiyoti kontekstida rivojlantirishga qo'shgan hissasidir.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, Xurshid Do'stmuhammadning adabiy estetik qarashlarining bir necha asosiy xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, yozuvchining badiiy dunyoqarashi psixologik realizm va milliy simbolizm sinteziga asoslangan bo'lib, bu uning asarlariga o'ziga xos chuqurlik va ko'p ma'nolilik bag'ishlaydi. Ikkinchidan, milliy qadriyatlar va zamonaviy hayot tarzlari o'rtasidagi ziddiyatlarni ochishda yozuvchi ob'ektiv va kritik pozitsiyani saqlaydi, hech bir tomonni ideallashtirmasdan muammolarni ochiq ko'rsatadi. Uchinchidan, g'ayritabiiy va ramziy unsurlarni badiiy matnda qo'llashda yozuvchi o'ziga xos texnika ishlab chiqargan bo'lib, bu unsurlar qahramonlarning ruhiy holatini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Yozuvchining til va uslub xususiyatlari alohida e'tiborga loyiq bo'lib, uning boy metaforik tili, lirik ta'sirlar va psixologik monologlarni uyg'unlashtirish qobiliyati individual badiiy uslubning shakllanganligidan dalolat beradi. Kompozitsion qurilish jihatidan yozuvchi zamonaviy adabiyot tendentsiyalariga muvofiq ravishda chiziqsiz syujet rivojlanishi, ko'p nuqtai nazarli hikoya qilish va ochiq finale kabi texnikalarni qo'llaydi. Bularning barchasi Xurshid Do'stmuhammadning zamonaviy o'zbek nasrida o'ziga xos o'rin tutishini va milliy adabiyotimizning estetik xilma-xilligini boyitishini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari asosida bir necha taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Birinchidan, Xurshid Do'stmuhammad ijodini chuqurroq o'rganish zarurati mavjud bo'lib, yozuvchining boshqa asarlari, jumladan, romanlari va she'riy ijodi ham maxsus tadqiqot

obyekti bo'lishi lozim. Ikkinchidan, yozuvchining adabiy estetikasini dunyo adabiyoti kontekstida qiyosiy o'rganish zamonaviy o'zbek nasrining jahon adabiyotidagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Uchinchidan, yozuvchining til va uslub xususiyatlarini lingvistik va stilistik nuqtai nazardan tahlil qilish alohida tadqiqot mavzusi bo'lishi mumkin. To'rtinchidan, talabalar va yosh tadqiqotchilar uchun Xurshid Do'stmuhammad ijodi zamonaviy o'zbek nasrini o'rganishning muhim qismi sifatida ta'lim dasturlariga kiritilishi maqsadga muvofiq. Beshinchidan, yozuvchining asarlari o'zbek tilidan boshqa tillarga tarjima qilish orqali dunyo adabiy jamoatchiligi e'tiboriga havola etilishi milliy adabiyotimizni targ'ib qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, Xurshid Do'stmuhammad zamonaviy o'zbek adabiyotining yetuk vakili bo'lib, uning adabiy estetikasi milliy an'analar va zamonaviy badiiy izlanishlarning uyg'un sintezi sifatida baholanadi va keyingi chuqur tadqiqotlarga muhtojdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Қаримов Н. Ҳозирги ўзбек насри ва унинг эстетик мезонлари. – Тошкент: Фан, 2018. – 256 б.
2. Расулов А. Миллий адабиётда анъанавийлик ва замонавийлик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2015. – 198 б.
3. Назаров Б. Ўзбек ҳикоячилиги: муаммолар ва ечимлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2019. – 224 б.
4. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая школа, 2002. – 437 с.
5. Eagleton T. Literary Theory: An Introduction. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. – 234 p.
6. Wellek R., Warren A. Theory of Literature. – New York: Harcourt, Brace & World, 1956. – 403 p.
7. Қодиров М. Ўзбек адабиётида символизм ва реализм. – Тошкент: Академнашр, 2017. – 312 б.
8. Ҳотамов И. Фольклор ва адабиёт: ўзаро таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 2016. – 268 б.
9. Мирзаев Т. Бадий адабиётда миллий колорит. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – 189 б.
10. Culler J. Literary Theory: A Very Short Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 154 p.